

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.003>
УДК 811.161.2'38

Т.А. КОЦЬ, доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ТЕКСТАХ: ВІД ДИНАМІКИ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ ДО СТИЛЬОВОГО ПОЛІМОРФІЗМУ

У статті проаналізовано лексико-семантичні процеси в мові сучасних українських наукових і науково-популярних видань. В аспекті літературної норми простежено активізацію рідковживаної, реактивацію застарілої, детермінологізацію, розширення значення спеціальної, функціонування іншомовної лексики. Виявлено словотвірні тенденції наукового стилю у зв'язку з внутрішніми законами і потенційними можливостями української мови. В аспекті стильової норми зафіксовано надмірну експресію текстів унаслідок уживання не властивих науковій мові засобів: розмовних слів, неологізмів, ідеологем, сленгізмів тощо.

Ключові слова: науковий стиль, науковий текст, літературна норма, стильова норма, лексико-семантичні процеси, мовна експресія.

Науковий стиль забезпечує функцію передавання нових об'єктивних знань про дійсність у соціумі, засвідчує рівень інтелектуалізації науки в загальнонаціональному і світовому контекстах. Це один із найстабільніших різновидів мови, засоби вираження якого вможливають реалізацію в тексті категорій узагальнення, абстрагування, логічності, точності інформації, раціональної оцінності для висвітлення достовірної, істинної інформації.

Науковий стиль (як і офіційно-діловий) в *аспекті мовної норми* — це естетично довершений і відносно усталений зразок літературного

Цитування: Коць Т.А. (2024). Лексико-семантичні процеси в сучасних наукових текстах: від динаміки літературної норми до стильового поліморфізму. *Українська мова*, 1(89), 3—17. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

стандарту. Водночас для сучасних наукових текстів, як і для літературної мови загалом, характерне оновлення, розширення не лише загальноживаного словника, а й термінологічного апарату. Такі процеси можна кваліфікувати як позитивні з огляду на загальномовну тенденцію природного розвитку українського лексикону за рахунок потенційних можливостей самої мови (нових словотвірних номінацій, реактивації застарілої, рідковживаної лексики). Проте зміни в цій сфері мовного життя, зумовлені й інтралінгвальною міжстильовою взаємодією, і екстралінгвальними чинниками, апріорі не можуть порушувати внутрішньомовні закони, а в *аспекті стильової норми* — критерій стилістичної нейтральності мовних одиниць. Мета дослідження — простежити лексико-семантичні процеси в сучасних наукових текстах, зважаючи на принцип гнучкої стабільності норми та засади функціональної стилістики літературної мови.

Науковий текст — це цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що є прагматичним посередником комунікації і діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури (Селіванова, 2006, с. 600). Поширення наукового результату формує спільний простір для комунікативно-пізнавальної діяльності вченого як транслятора наукової думки та реципієнта, налаштованого на рецепцію і трансформування наукового знання.

В умовах психологічно складної для українців епохи першої чверти ХХІ ст., передусім унаслідок російсько-української війни, мова зазнає впливу емоційного сприймання реалій життя і стає національним інструментом спротиву зовнішній агресії. Експресивні публіцистичні слова й вислови проникають у всі сфери мовного функціонування загалом і в науковий стиль зокрема. Міжстильова взаємодія, яка завжди була природним шляхом розвитку мови, набуває загрозливих масштабів для літературного стандарту. У таких умовах важливо не втратити відчуття функціональної рівноваги літературної мови і не допустити руйнування базових критеріїв стильової диференціації.

На посилення взаємодії різнорідних стилів і жанрів, унаслідок якої виникають дифузні жанрові видозміни, звертали увагу дослідники української та інших слов'янських мов (Взаємодія, 1990; Коць, 2022; Селігей, 2016; Kłosińska, 2004). У зв'язку із цим до наукового обігу введено поняття «стильовий поліморфізм» (Gajda, 2001). С. Гайда зазначав, що всі стилі «в сучасному світі утворюють багатовимірну, різновекторну та динамічну систему» (Gajda, 2001, s. 25). Показовим і водночас загрозливим явищем для української літературної мови, як і для інших слов'янських мов, є надмірна експресивізація, зокрема й наукових текстів.

Проблема експресивності наукового стилю завжди була предметом мовознавчих дискусій (Кочан, 2012; Казимирова, 2016; Дядюра, 2017). Умовою можливого вживання експресивних засобів у науковій сфері дослідники називають комунікативну ситуацію творення текстів або їхню жанрову специфіку.

Саме критерій комунікативної ситуації є визначальним під час поділу мовних засобів на «системно-мовні експресивні одиниці, носії внутрішньосистемної інгерентної, прагматичної експресивності, яка робить контекст експресивним; системно-нейтральні одиниці, вони отримують експресивність із контексту, реалізуються контекстуально, і така експресивність називається адгерентною, синтагматичною; системно-мовні експресивні одиниці, які в нейтральному контексті втрачають експресивність; системно-нейтральні одиниці використовуються в нейтральному контексті і реалізують нульову експресивність» (Войтенко, 2013, с. 33–34).

Г.С. Онуфрієнко тлумачить науковий текст як «єдиний комунікативний блок, що має чітку логізовану структурну організацію, яка формується під впливом двох основних факторів: характеру висвітлюваного змісту (тема → підтема → комбінація підтем) та способу його презентації» (Онуфрієнко, 2016, с. 21).

Професор С. Гайда щодо власне наукового стилю вживає термін *жорстка мова* і зазначає, що це «свідомий і цілком обґрунтований результат сприйняття певної традиції наукового письма» (Gajda, 2001, s. 78). У чеському мовознавстві функціонує поняття «*odborný styl*» (професійний стиль) із «мінімальною експресивністю», яку вважають цілком виправданою для об'єктивного тлумачення наукових фактів (ES, 2002). Така думка популярна й у світовій практиці, пор.: «Стиль написання наукового тексту має бути літературним, лаконічним, без будь-яких проявів розмовної мови і сленгу. Украй технічні терміни та складні речення також не найкращий спосіб передавання ідей. Вдалих науковий текст — стислий, зрозумілий, точний» (Kumar, 2018).

Показово, що мовознавці-славісти у своїх працях часто цитують британця Джорджа Орвелла, який ще в 1946 р. сформулював шість правил наукового стилю: 1) ніколи не використовуйте метафору, порівняння чи будь-які інші фігури мови; 2) ніколи не вживайте довге речення там, де можна сказати коротко; 3) якщо в тексті можна обійтися без якогось слова, завжди уникайте його; 4) ніколи не використовуйте пасивні конструкції там, де можна вжити активні; 5) ніколи не використовуйте іншомовне слово, термін, якщо їх можна замінити власними відповідниками; 6) якщо ви порушите будь-яке із цих правил, ви вчините з науковим текстом відверте варварство (Wytrębowicz, 2009, s. 2). Проте всі мовознавці однозгідні в тому, що вкрай важливо за надмірною шаблонністю, стандартизацією не втратити живе багатство мовної комунікації.

Польські вчені щодо поділу наукового стилю на власне науковий та науково-популярний і науково-навчальний різновиди послуговуються відповідно термінами *строгий* і *колоритний* різновиди (там само).

Функція *експресивного*, або *колоритного*, наукового (у нашій терміносистемі — *науково-популярного*) стилю — привернути увагу читача, полегшити сприймання інформації — повністю виправдовує вживання системних, насамперед образно стертих, засобів, зокрема семантично прозорих метафор, які часто є коротким і зрозумілим висловленням, що

вможливорює уникнення довгих і складних тлумачень. Саме метафору мовознавці кваліфікують як основний прийнятний засіб експресивізації мови наукового тексту (Дядюра, 2017). Проте сучасні наукові тексти часто втрачають межі мовної експресії, нехтуючи не лише їхньою жанровою, а й стильовою специфікою.

Отже, лексико-семантичні процеси сучасних наукових текстів стосуються динаміки літературної норми загалом і стильової норми зокрема.

НАУКОВИЙ СТИЛЬ І ТЕНДЕНЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Із погляду динаміки літературної норми сучасні наукові тексти засвідчують вплив передусім позамовних чинників на актуалізацію номінацій явищ природи України (пояснюючи їхню семантику), пов'язаних із російсько-українською війною, та на їхню відповідну лексичну сполучуваність: *зnelюднення території, здичавіння структур господарювання, здичавілі тварини, окупована фауна, осадна біота, полемохори* тощо, пор.: *Втрата управління культурним ландшафтом (сільськогосподарські угіддя, штучні водойми, меліоративні системи, лісові насадження) внаслідок обмеження ресурсів, блокування структур господарювання, зnelюднення території, що призводить до його стискування, зникнення і здичавіння* (Вісник НАН України, 2022, № 11, с. 62); *Окупована фауна, або фауна окупованих територій, набір видів, які мешкають у зонах, не контрольованих відповідними службами — (лісознавці, мисливствознавці, карантинні та санепідемслужби, екологічні інспекції та екологічні управління, установи природно-заповідного фонду) і в яких не здійснюються заходи з моніторингу, контролю чисельності, природоохорони, біотехнії тощо; осадна (окопна) біота, зокрема фауна, — комплекс видів, тісно пов'язаних з людиною, обозами, фортифікаціями, який фактично мігрує і формується саме при переміщеннях військових; полемохори — види живих організмів (бактерії, гриби, рослини, тварини), які поширюються саме під час воєнних дій; це переважно чужорідні для відповідної місцевості види, поширенню яких явно сприяють різного роду маневри та дії військових (транспорт, фортифікації, таборування тощо (там само).*

Нові явища суспільного життя періоду війни стосуються переважно психолінгвістичної галузі знань і потребують нових раціонально оцінних номінацій, тлумачення яких пропонують автори наукових досліджень: *Автор торкається зв'язку цих питань з проблематикою війни та наголошує, що цифрова епоха, яка поліпшує всі сторони життя і комфорт людей, разом з тим несе у собі великі ризики, чи не головним з яких є суттєва деформація свідомості, що спричиняє не тільки падіння з вищих щаблів культури у варварство і дикість, але й загальну зnelюдність — втрату розуміння цінності життя взагалі і тотальне його знищення, аж до самознищення самої людини* (Філософські обрії, 2022, № 46, с. 51), пор. у СУМі *людянність* — 'людинолюбство, гуманізм' (СУМ IV, с. 571).

Лексико-семантичні процеси в сучасних наукових текстах, в аспекті динаміки літературної норми загалом, часто відображають тенденції публіцистичного стилю, який донедавна був чи не єдиною випробувальною сферою для реактивації застарілих, рідковживаних слів. Завдяки системному функціонуванню в інформаційному просторі вони зазвичай утрачали стилістичну конотацію, розширюючи межі вживання.

Сьогодні актуалізація рідковживаної лексики притаманна і науковому стилеві. Забутий пасивний словник стає джерелом творення нових абстрактних назв, напр., від рідковживаного дієслова *загрозити* (СУМ ІІІ, с. 94; СУМ-20 V, с. 956) зафіксовано низку стилістично нейтральних одиниць — *загрожений*, *загроженість*. Прикметника *загрожений* не подано в СУМі (1970—1980), але його введено до реєстру СУМа-20 зі значенням ‘який перебуває під загрозою, якому загрожує хто-, що-небудь’, проілюстровано творами Івана Багряного, У. Самчука, Василя Барки (СУМ-20 V, с. 956), пор. паронім: *загрозливий* — ‘який виражає загрозу’ (там само). Про засвоєння в ужитку іменника *загроженість* із семантикою ‘властивість за значенням *загрожений*’ свідчить не лише науковий, а й публіцистичний та художній стилі, напр.: *Останній роман, до речі, показує загроженість існуванню російської мови з боку французької...* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 23.06.2023).

Автори наукових праць часто вводять до тексту не відомі для загалу застарілі лексеми, напр. *рамці* (СУМ VI, с. 447), *літерати* (СУМ IV, с. 528) тощо, пор.: *Збірні пам'яті, як і пов'язані з ними групи, і далі існують у множині, у багатьох виявах; водночас історична пам'ять, хоч і творить **рамці** інтеграції для багатьох історій, існує як одинична* (Слово і час, 2022, № 4, с. 48); *Тому ті самі історичні події у двох різних (і, до певної міри, антагоністичних через ідеологічні впливи) мистецьких групах — у письменників, заангажованих окупаційним режимом у поневоленій Україні, і в **літератів** української еміграції — знаходять, дозволю собі вжити оксиморон, фрактально-відмінну художню реалізацію в зображенні тих самих історичних подій* (там само, с. 53).

Для гуманітарних студій показове вживання словотвірних моделей дієслова з префіксом *до-* замість усталених у мові зразків із префіксами *за-*, *при-*, *в-*, які додають словам різних семантичних відтінків (початку або кінця дії, її тривалості в часі), напр. *достосувати* замість усталеного *застосувати*; *добачати* зі значенням *вбачати*; *доєднатися*, пор. *приєднатися*, напр.: *Усі разом вони кодують певні засоби переказу, які в періоди історичних перетворень потребують ненастанного відчитування, дискусії та відновлення, щоб їх можна було **достосувати** до запитів і вимог сучасності* (там само, с. 50); *Філософія історії **добачає** в подіях минулого особливий сенс. Автор історичного роману теж часто виконує роль не тільки вченого, а й філософа* (там само, с. 51). Таку тенденцію спостерігаємо в інформаційному просторі сьогодення, напр.: *5 грудня 2009 року якраз виповнюється 15 років з дня підписання ними (Франція і КНР **доєдналися** дещо пізніше) Будапештського меморандуму, за яким ці країни в обмін на*

нашу відмову від ядерної зброї (не лише стратегічної, яку Україна не могла експлуатувати, але й тактичної, що для підписантів було дуже важливо) гарантували Україні ненапад та допомогу в разі загрози агресії (Українська правда, 04.12.2009); Кожен відвідувач ярмарку матиме змогу створити власний “Незалежний подарунок” і **досіднатися** до благодійної справи — збору коштів для видання книг шрифтом Брайля (Львівська Пошта, 22.08.2015). Моделі з префіксом до- вже функціонують і в офіційно-діловій сфері мови, пор.: *Доброго дня. Вітання всім. І я досіднуюся. Пане голово, якщо можна, щоб всі вмикали відео, коли говорять. Це обов’язкові умови проведення зоот-засідань* (<https://komfibank.rada.gov.ua>, дата звернення: 22.09.2023). Це приклад того, як віяння мовної моди збіднюють словник, уодноманітнюють його.

Префікс до- в українській літературній мові слугує зазвичай показником граничності дії, межі її поширення. Це значення він реалізує найчастіше в поєднанні з дієсловами односпрямованого пересування і переміщення (*допливти до берега, дійти до кінця*). Показово, що словники тлумачать дієслова наближення з префіксом до- (ді-) за допомогою дієслова *досягти*: *допливти* — ‘пливучи, досягти якого-небудь місця’ (СУМ II, с. 372); *дійти* — ‘ідучи в певному напрямку, досягти якого-небудь місця’ (там само, с. 397) тощо. Префікс до-, як і префікс при-, може поєднуватися також із дієсловами, що не мають безпосереднього значення пересування чи переміщення, хоч їм і притаманне значення руху. Це лексеми із семантикою певного відношення до об’єкта (*торкнутися, тулится*). Префікс до- за таких умов указує на безпосередній контакт з об’єктом і є синонімом до префікса при-, пор.: *доторкнутися, дотулится, притулится* (Словотвір, 1979).

Тенденції лексичної норми наукового тексту завжди зумовлені і ретроспективно, і проспективно, оскільки виклад будь-якої наукової інформації пов’язаний з іншими текстами й позиціонується як своєрідний мікротекст у загальнонауковому макротексті. Як слушно зазначають мовознавці, «смісл наукового тексту <...> ускладнений екстралінгвальними чинниками пізнавальної діяльності, специфікою комунікації в науковій сфері, а також принципом кумуляції знання, тобто відкритий у позатекстовий простір, інтегрований у соціокультурний контекст його побутування» (Холявко, 2017, с. 83).

Сучасні наукові тексти є сферою розширення значення термінів та їх детермінологізації, зокрема, слово *напрямна* [пор. у СУМі ‘у знач. ім. *напрямна*. Частина станини верстата, обладнання, яка визначає рух деталей під час роботи’ (СУМ V, с. 164)] функціонує як синонім до лексеми *напря́м* — ‘шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища’ (там само), напр.: *Він розрізняв суспільну та історіографічну (чи історичну пам’яті, і на цих делімітаціях уже означено основні **напря́ми** й відмінності між історією і літературою (а беручи ширше, — між історією і мистецтвом загалом) — як формою художньої реалізації буттєвих матриць колективної та індивідуальної пам’яті* (Слово і час, 2022, № 4, с. 47). Прикметник *напря́мний*

зі значенням 'який надає певного напрямку' вживали українські дослідники початку ХХ ст. і митці української діаспори, пор.: *Поняття епохи як структурної цілості є однією з вирішальних, напрямних засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях* (Віктор Домонтович); *Більшість дослідників надають східним враженням поета [Рільке] вирішального й напрямного значення* (Олекса Ізарський); *На місці колонки з водою з-під землі було напрямне проміння* (у цьому Стецько вже пересвідчився), яке само несло людину в потрібному їй напрямку (Е. Андіївська). Деякі спеціальні лексеми зазнають детермінологізації внаслідок функціонування в переносному значенні, напр.: *Григорій Костюк, звітуючи про здобутки еміграційної історичної прози, наприкінці 1960 р. писав про те, що вона є дуже цікавим перекроєм у художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від п'ятнадцятого сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи* (Слово і час, 2022, № 4, с. 52), пор. 'перекрій, спец. Місце, де один кінець, край чого-небудь покриває інший' (СУМ VI, с. 207).

Зауважимо, що синонімія або варіантність у науковому тексті, навіть у періоди активної розбудови українського словника, можуть бути надлишковими елементами й навіть причиною неточности сприймання інформації. Напр., прикметник *серіальний* у науковому стилі функціонує як варіант слова *серійний* із тотожним значенням, що закріплене за іменником *серія* 'ряд однорідних або споріднених за спільною ознакою предметів' (СУМ IX, с. 138), пор.: *Серіальні видання тиражують в усьому світі як зручний механізм впливу на суспільну свідомість* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 15.09.2023).

Прикладами надлишкової словотвірної варіантності є одиниці *екзистенційний / екзистенціальний* (прийнятним із погляду літературної норми є прикметник *екзистенційний* як похідний від іменника *екзистенція*), напр.: *Деякі асоціації рекомендують екзистенційну чи деякі інші види гуманістичної терапії, але здебільшого у їх базі досліджень недостатньо матеріалів, аби їх повноцінно увести в рекомендації*, — пояснює Олександр Авдєєв (там само, дата звернення: 15.09.2023); *Ірвін Ялом, що зробив великий внесок у розвиток «екзистенціальної терапії», також не розглядав її як окрему школу, проте вважав, що саме такий підхід може надати терапевтичним зустрічам більшої ефективності* (там само, дата звернення: 15.09.2023).

У науково-технічній термінології є багато надлишкових словотвірних варіантних термінологічних лексем із загальним значенням 'призначений для будь-якої дії, названої твірною основою', утворених від іменникових іншомовних основ: *еліпсоїдний — еліпсоїдальний, диференційний — диференціальний, синусоїдний — синусоїдальний, пропорційний — пропорціональний, біномний — біноміальний* (Сидоренко, <http://journalib.univ.kiev.ua>, дата звернення: 28.09.2023). Правильними з погляду літературної норми є лексеми із суфіксами *-н-*, *-ійн-*. «Специфіка прикметників іншомовного походження на *-іональний*, — зазначає К.Г. Городенська, — полягає в тому, що суфікс *-н-*, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, було приєднано до кіль-

кох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта **-іональн-**, не властивого її словотвірній системі» (Городенська, 2020, с. 95). Проте в науковій термінології деякі прикметникові моделі мають складні парадигмальні зв'язки. Напр. *функціональний* можна кваліфікувати як результат колишнього пристосування за допомогою суфікса **-н-** прикметників іншомовного походження до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов'язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал* (там само). Про неоднозначність тлумачення таких словотвірних явищ свідчить також розподібнення варіантів у науковому стилі, пор. *меридіанний* — прикметник від слова 'меридіан', *меридіальний* — 'який розташовується, іде, тягнеться до меридіана в напрямку з півночі на південь'.

Деякі забуті українські слова з прозорою нейтральною семантикою є прийнятними з погляду і літературної, і стильової норм, потенційними одиницями для розвитку поняттєвого апарату наукових текстів, напр.: *Студії над історичною прозою української еміграції з перспективи національної, колективної, індивідуальної пам'яті варто проводити не тільки в літературознавчому ракурсі, а й, сказати б метафорично, з обріїв культурознавства. Саме з такого **оковиду** можна побачити її ідеологічні, соціальні, культурологічні, ідейно-естетичні контури як важливого медіума колективної пам'яті, у координатному просторі *тетогія* — пам'яті як феномену культурологічного та історичного* (Слово і час, 2022, № 4, с. 47); *Однак літературні тексти не можна трактувати **рівнорядно** з «іншими медіями культурної пам'яті, з іншими символічними системами (історичні хроніки, історичне письменство, тексти юриспруденції, релігійні твори, мітологічні оповіді)», бо вже з XVIII ст. літературним текстам приписують відмітні риси, які відрізняють їх від історичних / історіографічних наративів* (там само, с. 54). Лексеми *оковид* немає в СУМі, але її зафіксовано у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського (Львів, 2014) як синонім до слова *перспектива*, пор.: «перспектива: оковид (далека); плян (широка); панорама, картина (близька); майбутнє; віддаль [з віддалі літ]» (Караванський, 2014, с. 310).

Законам словотворення української мови відповідає забуте стилістично нейтральне слово *рівнорядно*, пор. у граматичних працях О.Н. Синявського *рівнорядні слова, рівнорядно-складні речення* (Синявський, 1931).

Поповнення сучасної літературної мови власне українськими словами — поодинокі і, на жаль, несистемне явище. Натомість однією з основних проблем сучасності є вживання запозичень, а часто й неадаптованих до внутрішніх законів мови калькованих слів і висловів з англійської мови, передусім детермінологізованих номінацій із комп'ютерної сфери, які мають питомі відповідники, пор.: *стартап* — *успішний проект*, *гайд* — *путівник, інструкція*, напр.: *Є багато **стартапів**, які мають ідеї розв'язання проблеми, до речі, і в Україні також, але виникає питання — хто це має фінансувати, приборати в космосі?*

(Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 10.06.2023); *Що, як, чому: гайд найпопулярнішими підходами до психотерапії* (там само, дата звернення: 12.06.2023).

Одним з аргументів поширення кальок є неможливість передати їх одним словом (*хакнути* — *зламати комп'ютерну програму*), напр.: *Випробування Росією протисупутникової зброї, розв'язання нею ж війни проти України та спроба хакнути сателіти або заглушити їхній сигнал примусили американців по-новому подивитися на безпеку власних супутників* (там само, дата звернення: 12.06.2023). Проте розширення семантики слова (у цьому разі дієслова *зламати* з новою для нього лексичною сполучуваністю) — цілком природний для мови процес розвитку.

Калькування — це один із неконтрольованих процесів передавання нових спеціальних термінів, напр.: Слово «клік» (*click*) у терміні «*клік-хімія*» означає, що використання цих методів уможливорює поєднання молекулярних фрагментів так само легко, як застібнути («клацнути») дві частини пряжки. При цьому сама пряжка, незалежно від того, що до неї прикріплено, «працює» доти, доки дві її частини можуть дотягнутися одна до одної (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 31); *Гештальт-терапія*. Вона передбачає, що вивчення всього досвіду є багатшим, ніж вивчення його окремих аспектів («ціле більше, ніж сума його частин») (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 12.02.2023). Як наслідок — введення в наукові тексти цілої низки номінацій із калькованими компонентами: *клік-реакція*, *органоклік-реакція*, пор.: *Співробітники кафедри органічної хімії Львівського національного університету імені Івана Франка доктор хімічних наук Назарій Походило та професор Микола Обушак застосували синтетично важливу некаталітичну модифікацію клік-реакції, так звану органік-клік-реакцію ароматичних азидів із трифто-рометилвмісними β-дикетонами, для синтезу 4-ароїл-1,2,3-триазолів з подальшим купрокаталітичним карбазолуванням фторофенільного фрагмента для створення нових органічних світлодіодів (OLEDs)* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 41). Важливо добирати відповідники відразу, тоді легше їх засвоїти. Напр., компонент *клік* можна замінити відповідниками *швидкісний*, *з'єднувальний*; *гештальт* — *цілісний* із відповідним, усталеним у мові передаванням атрибутивними словосполученнями. Це можна проілюструвати функціонуванням нового терміна із сучасної психолінгвістики: *Екзистенційна терапія*. Вона зосереджується на свободі волі, самовизначенні та пошуку сенсу. У ній клієнт звертається до внутрішнього конфлікту, викликаного самотністю, відчуттям безсенсовності життя та неминучості смерті (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 18.03.2023). Н.Ф. Клименко зазначала, що «в терміносистемі інформатики, як і в інших лексичних підсистемах, семантичне словотворення передбачає розширення / звуження, уточнення значень, переосмислення їх на метафоричній та метонімічній основі» (Вплив, 2017, с. 122).

На думку Н.Ф. Непийводи, сформувані правильну гіпотезу в науковому тексті допомагають такі чинники: 1) ситуація, у якій відбувається спілкування (у науковій сфері — галузь науки); 2) фонові знання (сис-

тема понять певної науки) накладають обмеження на ще не сприйнятий зміст тексту; 3) жанр твору полегшує формування гіпотези ще до ознайомлення з текстом; 4) ключові слова, словосполучення, речення (Непийвода, 2001). Автор повинен допомогти читачеві зробити правильне припущення щодо змісту твору. Специфіка наукового тексту полягає в тому, що тут в одному семантичному просторі взаємодіють дві принципово відмінні знакові системи. Одна з них охоплює змістові слова (терміни), друга — загальнонавчовані. Перша система містить інформацію, структурує основний текст, тоді як друга організовує її, постає своєрідним її метатекстом.

МОВНА ЕКСПРЕСІЯ В АСПЕКТІ СТИЛЬОВОЇ НОРМИ

Мовознавці зазначають, що «кардинальні відкриття в природничих і гуманітарних науках можливі там, де стереотипи руйнуються. Відповідно, і твір неординарного вченого своїм мовним оформленням відрізняється від стандартизованих текстів. Яскраво індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор — непересічна особистість, яка може силою слова емоційно впливати на читачів» (Непийвода, 2001, с. 22). Важливо, щоб будь-яка емоційність не порушувала один із визначальних критеріїв стильової норми наукових текстів — стилістичну нейтральність мовних одиниць.

Невиправданими ні з погляду літературної, ні стильової норми є вживання експресивних неологізмів, розмовних лексем та висловлень. Відхилення від цієї норми в наукових текстах — це, на думку мовознавців-славистів, може бути технічним недоглядом, пов'язаним із неухважністю авторів (Wytębowicz, 2009). Такі вживання зазвичай поодинокі. Однак системне використання цих мовних засобів у наукових текстах свідчить про явище стильового поліморфізму — дифузні зміни їхньої стильової і жанрової специфіки.

Автори наукових доповідей, статей (власне наукового різновиду наукового стилю), передусім у сфері гуманітарних наук, часто використовують розмовні слова або одиниці, ужиті в переносному значенні з розмовною конотацією, сфера функціонування яких завжди була обмежена переважно публіцистичним стилем, пор.: *шпетити, прослизати, приправляти, докотитись, діставати, вичищений* та ін., напр.: *У цьому творі, який можна вважати точкою відліку її письменницької кар'єри, авторка порушує питання жіночої долі і щедро приправляє його прискіпливими фізіологічними подробицями* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 45); *У результаті цивілізаційні кордони України ставали все беззахиснішими, через них легко прослизали наративи і образи російської пропаганди, зазвичай транскрибовані у вигляді культурних продуктів* (там само, с. 62); *Саме за це і шпетив Сталін Довженка* (там само, с. 60). Поширеним явищем є побутування скорочених розмовних варіантів із виразною стилістичною конотацією передусім

у науково-популярних виданнях (*Нобелівка* — замість *Нобелівська премія*, *соціалка* — замість *соціальна допомога*), напр.: *За що дали Нобелівку з фізики в 2022 році* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення: 23.07.2023). Порухення функціональних законів мови провокує несприйняття, зниження ваги наукових досліджень у суспільстві. С.Б. Кримський слушно зауважував: «Наука потребує соціального контролю, який орієнтує її на служіння суспільному прогресу. За межами соціально-морального використання наукове знання втрачає культурногуманістичний вимір» (Кримський, 2003, с. 14).

Мовну експресію посилюють авторські неологізми, пор.: *1974, коли остаточно випрозорюються наміри колоніальної партноменклатури імені Щербицького — Маланчука* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 61). На основі публіцистичних висловлень, експресивних неологізмів автори статей, доповідей продукують нові терміни переважно з негативною оцінністю, пор.: *Анні Ерно явно вірить у визвольну силу письма. Її роботи безкомпромісні й написані простою, вичищеною мовою* (там само, с. 44); *Невипадковим є не раз деклароване, зокрема і в сьогоднішній російській пропаганді, зверхне ставлення до України як держави вочевидь «жіночої», «бабистої» — російський імперіалізм, такий фалократичний, виструнчений по вертикалі: державний, ідеологічний, культурний* (там само, с. 65). Це суперечить природі не лише наукового стилю, а й терміна, однією з диференційних ознак якого є стильова нейтральність (Симоненко, 2013).

Функціональною особливістю української мови є успадковані з радянських часів ідеологеми (кальки ідеологічних наративів із російської мови), сфера вживання яких донедавна була обмежена переважно публіцистичним та художнім стилями. Автори сучасних наукових текстів, передусім у гуманітарній сфері, використовують їх для аналізу історії України та проведення часових паралелей, змінюючи визначальну саме для наукових текстів раціональну оцінність на іронійно-експресивну і виразно публіцистичну (*советський народ, нерушиме єдінство, бразди правління*), напр.: *Фільми, які прокламували «нерушиме єдінство» советського народу, а власне нації, де меншинам дозволено мати своє забарвлення і навіть голос (як то було, скажімо, з грузинськими фільмами, озвучуваними з відчутним грузинським акцентом)* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 63); *У 1930 р. ВУФКУ було ліквідовано, «бразди правління» кінематографом переведено до Москви* (там само, с. 61).

Низку ідеологем минулого поповнюють публіцистичні неологізми сучасності (*руський мір, рассея, путєводний*), напр.: *А ідеологія «руського міра» кваліфікується як «російська неокolonіальна доктрина, в основі якої покладені шовіністичні, нацистські, расистські, ксенофобські, релігійні ідеї, образи і цілі, знищення України, геноцид Українського народу, невизнання суверенітету України та інших країн...»* (там само, с. 59); *Віднині це єдиний, монолітний колоніальний оркестр під керівництвом умілого диригента. Нині «оркестрантів» об'єднують знову, так само силоміць; тільки в ролі диригента особа з іншим, «путєводним» прізвищем* (там само, с. 60). Яви-

щем стильового поліморфізму наукових текстів є вживання публіцистичних метафор (передусім як психолінгвістичного засобу привернення уваги широкої аудиторії до змін культурно-історичного життя, ціннісних ідеалів, політичного життя), основна функція яких — актуалізація зрозумілих загальних ознак обраного предмета й формування ідеологічно зумовленого уявлення про нього. Уводячи до наукового тексту публіцистичну метафору, автор свідомо відходить від основної номінативної функції наукової (образно стертої) метафори, пор.: *Прокинулося й кіно, але майже відразу, у 1993—1994 рр., зазнало нищення з боку вже нібито української влади, в якій провідні ролі відігравали люди, чия **рабська московська сукровиця зумовила рух у напрямку нових а-ля переяславських угод*** (там само, с. 61); *Наступний цикл починається в середині 1980, коли **українське суспільство почало прокидатися після сильних снадійних ін'єкцій*** (там само). Н.І. Бойко небезпідставно зауважувала, що «експресивне забарвлення наукової мови виникає в результаті особливостей сприйняття об'єкта дослідження самим автором, який прагне передати не лише зміст, але і враження під час спостереження. А сприйняття наукового твору може викликати певні почуття в читача, але не як відповідну реакцію на емоційність автора, а як усвідомлення самого наукового факту» (Бойко, 2005, с. 234).

Руйнівним для наукового стилю є вживання сленгізмів з експліцитним негативнооцінним значенням, які посилюють у тексті метафоричну експресію і змінюють стилістику наукового тексту на публіцистичну, напр.: *Нині подібні фільми, зроблені «за межею фолу» і здорового глузду, змиті самою історією* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 64). Коли йдеться про власне науковий або науково-академічний різновид наукового дискурсу, мають на увазі академічність викладу, особливу інформативну спрямованість, адресованість спеціалістам, лишаючи за кадром суб'єктивні (часто соціально зумовлені) складники наукової творчості.

Сучасні наукові тексти засвідчують динаміку лексичної норми української літературної мови і зміни в межах стильової норми наукових текстів. Науковий стиль під впливом тенденцій демократизації мови розширює власні можливості вибору мовних засобів, активізує пасивний фонд літературного словника, створює нові контекстуальні перспективи для розвитку семантичних конотацій. Основні виклики цієї сфери мовного життя — поширення загальних негативних тенденцій лексичної норми (обмеження словотвірного потенціалу, надлишкова варіантність, калькування детермінологізованих номінацій і термінів) і, як наслідок, імовірність втрати основної дефініції стилю як еталона літературної мови.

Стильову норму наукового стилю, а саме принцип її стилістичної нейтральності, порушує публіцистичний виклад інформації, надмірна експресивізація текстів, зумовлена вживанням розмовної, експресивно оцінної лексики, сленгізмів. Такі процеси спричиняють явище стильового поліморфізму, що зумовлює руйнування усталених функціональних можливостей мови.

Перспективи дослідження лексико-семантичних процесів наукового стилю вбачаємо в поглибленні теоретичних засад гнучкої стабільності літературної норми; пропагуванні практичних рекомендацій зі слововживання, потреби дотримуватися лексико-словотвірних законів мови та її функціональної диференціації. Цінність науки — у її спроможності відповісти на всі виклики матеріального і духовного життя народу. А цінність мови науки полягає в її здатності логічно, точно, однозначно, раціонально, переконливо пояснити інформацію з різних галузей знань. Дотримання цих критеріїв є мірилом рівня інтелектуалізації і наукової спільноти, і всієї нації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — Білодід І.К. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 — Русанівський В.М. (ред.). (2010—2022). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка.

СУЛМ — Гнатюк Г.М., Городенська К.Г., Грищенко А.П., Клименко Н.Ф., Ковалик І.І., Родніна Л.О., Русанівський В.М., Юрчук Л.А. (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови.* Київ: Наукова думка.

ES — Tomáš Hoskovec, Jiri Homolac, Jana Hoffmannová, Milada Hirschová (kompilátory). (2002). *Encyclopaedic slovník češtiny.* Praha: BV.

ЛІТЕРАТУРА

Бойко Н.І. (2005). *Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія.* Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф».

Войтенко К. (2013). Експресивність у лінгвістичних студіях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика, 19,* 31—34.

Городенська К.Г. (2020). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія, 1(43),* 92—99.

Дядюра Г.М., Колесник Д.М. (2017). Засоби експресивності в наукових текстах. *Мовознавчий вісник, 22—23,* 164—172.

Казимиrowa І.А. (2016). Польське термінознавство: Основні напрями досліджень. *Мовознавство, 5,* 45—57.

Караванський С. (2014). *Практичний словник синонімів української мови.* Львів: БаК.

Коць Т.А. (2022). Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. *Українська мова, 4(84),* 41—56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>

Кочан І. (2012). Українське термінознавство 1960—1990 років. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології, 733,* 24—28.

Кримський С.Б. (2003). Наука як феномен цивілізації. *Вісник Національної академії наук України, 3,* 7—20.

Непийвода Н.Ф. (2001). Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство, 3,* 11—23.

Онуфрієнко Г.С. (2016). *Науковий стиль української мови.* Київ: Центр учбової літератури.

Пилинський М.М., Дзюбишина-Мельник Н.Я., Ленець К.В. (уклад.). *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови.* Київ: Наукова думка.

Селіванова О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.* Полтава: Довкілля.

- Селігей П.О. (2016). *Світло і тіні наукового стилю*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Симоненко Л.О. (2014). Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*, 4, 28—35.
- Синявський О. (1931). *Норми української літературної мови*. Харків: [б. в.].
- Холявко І.В. (2020). Засоби експресивності в українських мовознавчих наукових статтях. *Львівський філологічний часопис*, 8, 185—190.
- Gajda S. (2001). Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*. S. 7—13. J. Bralczyk K. Mosiołek-Kłosińska (Red.). Warszawa: BV.
- Kłosińska K. (2009). *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce*. Warszawa: BV.
- Kumar R. (2018). Style of Scientific Writing. Retrieved December 15, 2023 from <http://surl.li/ozwjf>
- Wytrębowski J. (2009). O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych. *Zagadnienia naukoznawstwa*, 1(179), 1—10.

Статтю отримано 02.10.2023

LEGEND

- СУМ** — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ-20** — Rusanivskiy, V.M. (Ed.). (2010—2022). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУЛМ** — Hnatiuk H.M., Horodenska K.H., Hryshchenko A.P., Klymenko N.F., Kovalyk I.I., Rodnina L.O., Rusanivskiy V.M., & Yurchuk L.A. (Eds.). (1979). *Vocabulary of modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ES** — Tomáš Hoskovec, Jiri Homolac, Jana Hoffmannová, & Milada Hirschová (Eds.). (2002). *Encyclopaedic dictionary of Czech*. Praha: BV (in Czech).

REFERENCES

- Boiko, N.I. (2005). *Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic and functional aspects: monograph*. Nizhyn: Vydavnytstvo “Aspekt-Polihraf” (in Ukrainian).
- Diadiura, H.M., & Kolesnyk, D.M. (2017). Means of expressiveness in scientific texts. *Linguistic Bulletin*, 22—23, 164—172 (in Ukrainian).
- Gajda, S. (2001). New discourse communities and communication education. *Changes in public linguistic customs* (pp. 7—13). Varshava: BV (in Polish).
- Horodenska, K.H. (2020). Morphological and word-forming renormalization of borrowed adjectives in established word combinations. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology*, 1(43), 92—99 (in Ukrainian).
- Karavanskyi, S. (2014). *A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language*. Lviv: BaK (in Ukrainian).
- Kazymyrova, I.A. (2016). Polish terminology: Main directions of research. *Movoznavstvo*, 5, 45—57 (in Ukrainian).
- Kholiavko, I.V. (2020). Means of expressiveness in Ukrainian linguistics scientific articles. *Lviv Philological Journal*, 8, 185—190 (in Ukrainian).
- Kłosińska, K. (2009). *Forms and norms, or correct Polish in practice*. Varshava: BV (in Polish).
- Kochan, I. (2012). Ukrainian terminology of the 1960s—1990s. *Bulletin of the National University “Lviv Polytechnic”. Series: Problems of Ukrainian Terminology*, 733, 24—28 (in Ukrainian).
- Kots, T.A. (2022). Communicative and pragmatic features and functions of the scientific style of the modern Ukrainian literary language. *Ukrainian language*, 4(84), 41—56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041> (in Ukrainian).

- Krymskyi, S.B. (2003). Science as a phenomenon of civilization. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 7–20 (in Ukrainian).
- Kumar, R. (2018). Style of Scientific Writing. Retrieved December 15, 2023 from <http://surl.li/ozwjf>
- Nepiyvoda, N.F. (2001). The author of a scientific work: an attempt at a psychological portrait. *Movoznavstvo*, 3, 11–23 (in Ukrainian).
- Onufriienko, H.S. (2016). Scientific style of the Ukrainian language. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury (in Ukrainian).
- Pylynskyi, M.M., Dziubyslyna-Melnyk, N.Ya., & Lenets, K.V. (Eds.). (1990). *The interaction of artistic and journalistic styles of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Selihei, P.O. (2016). *Light and shadows of scientific style*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: a terminological encyclopedia*. Poltava: Dovkillia (in Ukrainian).
- Symonenko, L.O. (2014). Ukrainian terminology: state and prospects. *Movoznavstvo*, 4, 28–35 (in Ukrainian).
- Syniavskyi, O. (1931). *Norms of the Ukrainian literary language*. Kharkiv: [b. v.] (in Ukrainian).
- Voitenko, K. (2013). Expressiveness in linguistic studies. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Linguistics*, 19, 31–34 (in Ukrainian).
- Vytrebowich, J. (2009). On the linguistic correctness of scientific and technical publications. *Issues in science*, 1(179), 1–10 (in Polish).

Received 02.10.2023

Tetiana Kots, Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher
in the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

LEXICO-SEMANTIC PROCESSES IN MODERN SCIENTIFIC TEXTS: FROM THE DYNAMICS OF THE LITERARY NORM TO STYLE POLYMORPHISM

The article analyzes lexical-semantic processes in modern scientific texts. In the aspect of the literary norm, the activation of rarely used, reactivation of outdated, determinologizing, expansion of the meaning of special, functioning of foreign vocabulary was observed. The word-forming tendencies of the scientific style are highlighted, taking into account the internal laws and potential possibilities of the Ukrainian language. Scientific style, under the influence of the trends of language democratization, expands its own possibilities in the choice of linguistic means, activates the passive fund of the literary dictionary, creates new contextual opportunities for the development of semantic connotations. The main challenges of this sphere of linguistic life are the spread of general negative tendencies of the lexical norm (restriction of word-formation potential, excessive variability, tracing of determinologized nominations and terms) and, as a result, the threat of losing the basic definition of style as a standard of literary language.

In the aspect of stylistic norms, excessive expression of texts due to the use of means not typical for scientific language was recorded: colloquialisms, neologisms, ideologues, slangisms, etc. Such processes cause the phenomenon of stylistic polymorphism with the possibility of destroying the established functional capabilities of the language.

Keywords: *scientific style, scientific text, literary norm, stylistic norm, lexical-semantic processes, linguistic expression.*